

Ustavni patriotizam — između ideala i stvarnosti**

U radu se razmatraju normativne i praktičke komponente ustavnog patriotizma kao modela građanstva (građanske političke identifikacije), uz poseban fokus na društveno-politički kontekst Crne Gore. U prvom dijelu naznačava se teorijska važnost razlikovanja normativnog i empirijskog kako u pravnoj tako i u političkoj teoriji i važnosti ove dvojnosti za sam koncept ustavnog patriotizma. Slijedi teorijska razrada koncepta, njegova kontekstualizacija u šire polje političke teorije, uz presjek istorijskog razvoja pojma ustavni patriotizam i kritičkog osporavanja ovog koncepta. U dijelu koji se tiče razmatranja ovog koncepta u konkretnom istorijsko-političkom i društvenom kontekstu posebna pažnja posvećena je savremenoj Crnoj Gori i njenom ustavno-političkom identitetu. U istom dijelu navode se praktički razlozi za usvajanje koncepcije ustavnog patriotizma kao ustavne i političke forme društvene integracije za višekulturno, višenacionalno i ideološki polarizovano crnogorsko društvo.

Ključne riječi: ustavni patriotizam, Crna Gora, ustavni identitet, nacionalna država, multikulturalizam

Uvod: o normativnom i empirijskom u politici i pravu

Još od Platonove diobe na svijet ideja i svijet iskustvene stvarnosti kao „privida“, normativno i empirijsko, premda izraženi drugačijim označiteljima, ostaju u jezgru epistemološke problematike moderne i savremene političke i pravne teorije. Formule političke legitimacije nerijetko odgovaraju kako uslovima iskustvenog tako i zahtjevima normativnog. U međugri sfera „jeste“ i „treba“ pozicionira se svako političko-teorijsko mišljenje, jer politika, na koncu, uvijek i poslovično ostaje „umijeće mogućeg“.

Ova epistemološka binarnost svojstvena je i pravu i politici. Gledani kroz ovu manihejsku podjelu, politika i pravo gube međusobne razlike, ostavljajući jedinu, premda duboku, razliku između empirijsko-socioloških i normativnih pristupa objema oblastima društvenog. S jedne strane, savremena politička teorija i njena metodologija ostaju duboko normativni nasuprot empirijskim političkim naukama. Na

* Univerzitet Donja Gorica, Humanističke Studije; predrag.zenovic@udg.edu.me

** Ovaj članak predstavlja proširenu verziju rada predstavljenog na Međunarodnom naučnom skupu „Ustavni patriotizam“ u organizaciji Odjeljenja društvenih nauka Crnogorske akademije nauka i umjetnosti i Univerziteta Donja Gorica, u Podgorici, 10. oktobra 2018. godine.

drugoj strani, u pravu, ovaj odnos reflektuje se kroz suprotstavljanje pravnog i stvarnog, prirodno-pravnog i pozitivističkog, *lex lata* i *lex ferenda*, i posljednjih decenija aktuelnu debatu u anglosaksonskoj pravnoj misli između Harta i Dworkina o odnosu legalnosti i moralnosti.

Ustavni patriotizam pripada polju političke i pravne teorije¹. U tom smislu pomenuta bliskost pravne i političke teorije važna je za cjelovito razumijevanje ovog pojma. Posljedično, koncept ustavnog patriotizma treba razumjeti kroz oba epistemološko-metodološka staništa prisutna i u pravu i u političkim naukama, budući da ovaj pojam uranja duboko u oba polja društvene teorije. Jednostavnije, konačni sud o valjanosti ustavnog patriotizma kao koncepta moraju dati i pravo i politika, ali i teorija i praksa.

Ustavni patriotizam moguće je odrediti kao „postnacionalnu i postkonvencionalnu političku identifikaciju i odanost minimalnom skupu normativnih činilaca ustava, široko shvaćenog kao politički i pravni poredak jedne političke zajednice“.² Normativni potencijal „ustavnog patriotizma“ u aktuelnim političko teorijskim debatama, čini se višestruko značajnim. U sljedećem dijelu daje se presjek literature naslonjene na koncepciju ustavnog patriotizma, kao i najvažniji kritički argumenti protivustavnog patriotizma.

Teorija ustavnog patriotizma

Koncept ustavnog patriotizma dominantno se veže za političku teoriju Jirgena Habermasa. Premda je samu kovanicu „ustavni patriotizam“ formulisao Dolf Šternberger, a popularizaciji teorijskog koncepta doprinio Jan Verner Muler, profesor sa Prinstona, u studiji „Ustavni patriotizam“ (2007), čini se da se i dalje ovaj koncept vezuje najviše za djelo Jirgena Habermasa. Ipak, bilo bi pretjerano govoriti o etabliranom teorijskom pravcu, premda se potreba za njegovim preispitivanjem u recentnoj teoriji javlja relativno često. U post-jugoslovenskom prostoru ovaj koncept dobio je posebnu pažnju akademske i političke javnosti.³

¹ Ustavi su po svojoj suštini političko pravo *par excellence* (u većoj mjeri nego što je to neko drugo javno ili privatno pravo) jer ustavne norme svoju normativnu snagu ne crpe pozivanjem na druge pravne norme, već na političku, ustavotvornu volju koja ih uspostavlja.

² Predrag Zenović, *U njega smo svi zakleti — dileme ustavnog patriotizma*, Matrica, Podgorica, Cetinje, 2018, 19. U nastavku: „Ustavni poredak ovdje treba shvatiti kao politički i pravni poredak prije nego kao pisani, sveobuhvatni, kodifikovani pravni akt najviše pravne važnosti.“

³ Nenad Dimitrijević, Dragica Vujadinović, Milan Podunavac i Ilija Vujačić bavili su se ustavnim patriotizmom kao strategijom za stvaranje stabilne političke zajednice. Nikola Beljinac u svojoj doktorskoj disertaciji analizira koncept ustavnog patriotizma kao oblik patriotske privrženosti. Moja doktorska teza, čiji prevedeni dio navodim u uvodnom dijelu ovog rada, bavi se ustavnim patriotizmom kao konceptom građanstva, i nadalje primjenjuje nalaze na primjeru Evropske unije. v. Jan-Verner Miler, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga,

Dolf Šternberger zaslužan je za pojam ustavnog patriotizma o kojem je pisao u časopisu Frankfurter Allgemeine Zeitung, 23. maja 1979. godine, na dan 30. godišnjice njemačkog Osnovnog zakona (*Grundgesetz*):

„Još uvijek žalimo, i dalje se nadamo. No, u međuvremenu nacionalni osjećaji ojačani su jasnom idejom o prednostima koje proizlaze iz ovog Osnovnog zakona. Ustav je nastao iz sjene u kojoj je stvoren. U takvoj mjeri da je sada oživljen, stvarajući moćne aktere i djelanje nastale iz pukih propisa, oblikovane političke organe, da smo sami iskoristili u njemu zajamčene slobode i da smo naučili kako djelovati unutar i sa državom. Novi, drugačiji patriotizam formirao se neprimjetno: jedan patriotizam utemeljen na ustavu. Nacionalni osjećaj ostaje povrijeđen. Ne živimo u cjelovitoj Njemačkoj. Ali živimo u cjelovitom ustavu, potpuno ustavnoj državi, i to je jedna vrsta domovine.“

U njegovom citatu naslućuje se, za savremeni kontekst, nekoliko važnih normativnih momenata. Naime, ustav za Šternbergera nastaje u jasnom racionalnom i pragmatičnom okviru, premda ne isključuje osjećaje koji su takvim idejama ojačani. Drugo, ustav je u kontrapunktu sa nacionalnim osjećajem. I treće, domovina (*patria*) nije samo teritorijalizovana, nego prije svega ustavnim ugovorom utemeljena zajednica.

Habermasov doprinos ideji ustavnog patriotizma je posredan, ali teorijski daleko fundiraniji. Izvjesno je da je ovaj koncept duboko usidren u Habermasovu društvenu filozofiju. Habermasova teorija postmetafizičkog razuma, kao i razlika između društvenog i normativnog, činjenica i normi, odražavaju dihotomiju o kojoj je bilo riječi na početku ovog rada. Problem odnosa liberalizma i republikanizma koje moderna politička teorija stavlja u svoje središte (demokratije i ljudskih prava, javne suverenosti i lične slobode), on pokušava nadvladati idejom suizvornosti (*cooriginality thesis*). Za Habermasa, prava članova jedne zajednice nastaju momentom samog konstituisanja zajednice kao političke, kao suverenog garanta tih prava. Dakle, istovremeno. U tome je ujedno i najveći teorijski doprinos ideji ustavnog patriotizma: suverenitet i ljudska prava kao konstitutivni elementi ustava su neodvojivi i čine ustav temeljem političke zajednice.

Ideji ustavnog patriotizma u savremenoj teoriji svakako je najviše doprinio Jan Verner Miller u svojoj studiji „Ustavni patriotizam“. Prema njegovom mišljenju, opšta teorija ustavnog patriotizma trebalo bi

Beograd, 2010, Dragica Vujadinović, „Evropski ustavni patriotizam — smisao, izazovi, perspektive“, u: *O identitetu*, Crnogorska akademija nauka, Podgorica 2015, Nenad Dimitrijević, „Ustavni identitet Evropske unije“, <http://pescanik.net/ustavni-identitet-evropske-unije-2/>, Nikola Beljinac, „Da li je ustavni patriotizam moguć u multikulturalnim društvima“, *Godišnjak br. 6*, FPN, Beograd, 2011. Ibid.

da odredi tri kategorije: *objekat privrženosti, način privrženosti i razloge privrženosti*. Suština normativne snage ustavnog patriotizma je, prema Milerovom mišljenju, „ideja o pojedincima koji se međusobno prepoznaju kao slobodni i jednaki, i pronalaženje fer uslova zajedničkog života“. Drugim riječima, on ponavlja načelo kontraktualizma da politička vladavina „treba biti opravdana onima koji su podložni njenim odlukama“.⁴ Ova pozicija u načelu podsjeća na principe rol-sijanskog političkog liberalizma⁵ u kome se saglasnost o osnovnim principima zajednice stavlja u temelje društvenog ugovora, nezavisno od partikularnih koncepcija dobra.

Na ovoj teorijskoj tradiciji koja govori u prilog ustavnom patriotizmu, i kroz odgovore na jasno artikulisanu kritiku ovog koncepta, moguće je sagledati normativni potencijal ustavnog patriotizma.

Kritika teorijskih pretpostavki ustavnog patriotizma

Ustavni patriotizam je jedan od pojmova koji se primarno teorijski oblikovao kroz odgovor koji su njegovi zagovornici davali na brojne kritike.⁶ U kritikama se javlja nekoliko osnovnih zamjerki ovom konceptu.

Ustavni patriotizam kritikuje se često zbog „manjka doživljaja“, emocionalne privrženosti koju nije kadar da probudi, praznine i hladnoće koju nosi u svom pojmu. Posebno zagovornicima (liberalnog) nacionalizma koji nude nerijetko romantičarsko-šmitijansku koncepciju nacije po kojoj nema zajednice bez nacionalnog erosa, ustavni patriotizam se čini prazan i hladan. Odgovor kontraktualista i liberala, ali i ustavnog patriotizma, jeste da ustavni poredak mora biti prihvatljiv onima koji su nosioci suverenosti, i da je ta prihvatljivost razumna, dakle, ne nužno racionalna, da se poslužimo Rolsovim pojmovnikom. Država, može se ići dalje, kao mehanizam zaštite prava i sloboda, reda i poretka, distribucije dobara kroz poresko-socijalno-penzione sheme,

⁴ *“Necesse est omnes suam auctoritatem praestare, ut, quod omnes similiter tangit, ab omnibus comprobetur”* — Justinijanov kodeks 5.59.5.2

⁵ O neophodnosti teorijske diferencijacije ustavnog patriotizma u odnosu na ovu liberalno-egalitarističku poziciju političkog liberalizma vidjeti Zenovic, Predrag, *Constitutional patriotism as a form of citizenship for the European Union — recognizing minorities* (A dissertation submitted to the Department of Political Science, LUISS Guido Carli University; and the Faculty of social sciences, Department of Political Science, Université de Geneve for the degree of Doctor of Philosophy), 2016–2017. Politički liberalizam polazi od ideje neutralnosti liberalne države i pokazuje manje razumijevanje za prigovore multikulturalizma. Upravo je u tom pogledu prednost ustavnog patriotizma, koji i pojedincima i grupama daje mogućnost da preispitaju suštinsku neutralnost liberalne države. Međutim, držim da se, uprkos razlikama, ova debata odvija u okviru istog, šireg liberalnog okvira.

⁶ Vidjeti: Margaret Canovan, “Patriotism is Not Enough”, *British Journal Of Political Science*, 2000, 413–432. i Cecile Laborde, “From Constitutional to Civic Patriotism”, *British Journal Of Political Science* 32.04, 2002, 591–612.

slijedi njihova argumentacija, i nije ništa drugo nego ciljno racionalna tvorevina u kojoj nije važno da li se država voli, nego da li se njeni zakoni poštuju, a porez uredno plaća.

Araš Abizade, osporavajući argumente liberalnog nacionalizma, pobija vezu između demokratije i jedinstvene nacionalne kulture, objašnjavajući da u osnovi povjerenja koje postoji među pripadnicima jedne političke zajednice ne stoje nikakvi sentiment, nego racionalna očekivanja⁷. Međutim, ustavni patriotizam, premda daje pluralnim zajednicama ustav kao tačku vezivanja i međusobnog razumijevanja u njihovim različitostima, ne uskraćuje mogućnost da se prema ustavu razvije i emocionalna povezanost. Kada su valjani, ustavi su, kako piše profesor Nenad Dimitrijević, *povelje slobode*, i nije teško zamisliti da neko voli ustav svoje zemlje jednako kao što voli njene nacionalne heroje, planine, sportiste ili tradiciju. Ustavi nakon građanskih revolucija su, za razliku od predmodernih deskriptivnih ustava, normativni i kao takvi nužno sadrže vrijednosti prema kojima je moguće razviti određeni osjećaj.

Takođe, postoji i komunitarno-nacionalni argument koji objašnjava da su zajednice sudbine iznad zajednica politike. „...(U)stavni patriotizam čini beznačajnim odnos čovjeka prema zemlji, narodu i povijesti kao bitnim činionicima njegove samoidentifikacije i kolektivne identifikacije.“⁸ Pored identitetskog i problema patriotske lojalnosti, sadržanog u ovom i sličnim stavovima, ukazuje se i na pitanje nacionalnih i kulturnih manjina. „(Z)astupnici ustavnog patriotizma nemaju rješenje za status onih koji odbacuju važeći ustav i pripadnost političkoj zajednici. Oni neopravdano konfrontiraju ideju nacije kao zajednice porijekla s idejama zajednice volje i povijesti.“ Činjenica je da se liberalni univerzalizam, sa svojim političkim izumima „vladavina prava, konstitucionalizam, neutralna država, reprezentativna demokratija, razne vrste disperzije vlasti, decentralizacija, regionalne i lokalne autonomije“⁹ našao na jakom udaru „post-liberalne, komunitarne i multikulturne kritike“.¹⁰

Premda je ova kritika osnovana, ona nužno redukuje potencijal koncepta konstitucionalizma. Ustavi, naime, ne nastaju u vakuumu. Ustavi su rezultat političke i društvene dinamike, koju u demokratskim porecima donose narodi i njihovi legitimni predstavnici, te su ustavi pravni garant očuvanja poretka jedne zemlje. Ustavi su, istovremeno, „brane“ (*za-ustaviti*) čovjekove slobode od svemoći države

⁷ Abizadeh, Arash. “Does Liberal Democracy Presuppose a Cultural Nation? Four Arguments.” *The American Political Science Review*, vol. 96, no. 3, 2002, pp. 495–509.

⁸ Ovaj i sljedeći navedeni stavovi preuzeti su iz teksta „Magla ustavnog patriotizma“, Milenka Perovića, objavljenog na <https://www.antenam.net/stav/107676-magla-ustavnog-patriotizma>, pristupljeno 19. 01. 2019. g.

⁹ Vujačić, Ilija, „Oblici građanstva i multikulturalizam, u: V. Stanovčić (ur.) *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji: zbornik radova sa naučnog skupa SANU*, Beograd, 2008.

¹⁰ Ibid.

i tako najbolji garant njegove političke i ljudske ali i grupne (kolektivne) emancipacije i samoidentifikacije. Posljedično, ustavni patriotizam može samo osmisliti i učvrstiti odnos pojedinca prema zemlji, narodu i povijesti, istovremeno zadržavajući liberalni i emancipatorski značaj ustavnosti.

Nacija kao zajednica porijekla i kao zajednica volje i povijesti su dva konkurentna gledišta na naciju, prisutna u gotovo svim savremenim društvima, i koja, motivisana iskustvom migracija, niti dolaze, niti će „otići“ sa afirmacijom ideje ustavnog patriotizma.

Ustavni patriotizam, međutim, nije puko zalaganje za „važće ustave“ nego indirektno i ideja da ustavi treba da budu istinski odraz građanske volje, političke istorije, ali i vrijednosti i ciljeva jedne političke zajednice. Zato vjerujem da ustavni patriotizam „miri“ ove epistemološke polove tumačenja nacije i vraća težište patriotske lojalnosti u okvir političke i pravne zajednice, *ergo* države.

„...(I)deja ustavnog patriotizma nije potekla iz žive političke prakse, nego iz akademskog svijeta.“ Politikolozi još od nastanka američkog ustavnog poretka upućuju da je isti nastao u razboritosti misli jednog Aristotela o mješovitoj vladi i dalje kroz učenja federalista, te da je politička praksa, na koju se ovakva kritika poziva, bila samo „okidač“, sociološki izvor takvog prava.¹¹ To je i početna premisa ovog rada, da su praksa i teorija na istom zadatku iznalaženja najboljih političkih i pravnih formula unutar savremenih zajednica, te da su poželjno i ostvarivo u stalnom dijalogu.

Normativna valenca ustavnog patriotizma

U čemu bi bio ključan doprinos ustavnog patriotizma savremenoj političkoj teoriji? Vjerujem da je to način na koji se taj koncept odnosi prema određenim, naizgled nepremostivim, problemima klasične i savremene teorije i odgovorima koje na te probleme nudi. Aporije političke teorije, „nerazrješiva“ pitanja koja stoje u srcu njene ontologije i epistemologije, predstavljaju izazov za sve nove (kao i stare) teorijsko-političke koncepcije. Vrijednost ustavnog patriotizma je u moći da prevaziđe ove naizgled nepomirljive koncepcije, čuvajući njihov normativni potencijal.

a. Negativna vs. pozitivna sloboda

Pomirateljski i sintetički ton ustavnog patriotizma kao koncepta ogleđa se kroz spajanje negativne i pozitivne koncepcije politike, spajanje dviju sloboda, pozitivne i negativne (B. Konstan, I. Berlin), prve oličene u patriotizmu, a druge u ideji ustava. Patriotizam

¹¹ O vezi Aristotela i federalista v. Adams, *Novanglus*, No. 1.

se ogleda u konstruktivnom odnosu pojedinca i države. Država je okvir koji, garantujući mu slobodu, pruža najsigurnije pretpostavke za razvoj čovjeka. Ustavi, kako konstitucionalna teorija ukazuje, nastaju prvenstveno kao brana od sile i nadmoći drugih pojedinaca i vlasti. U savremenoj ustavnoj i liberalnoj teoriji, princip slobode kao odsustva miješanja drugih u naše koncepcije dobrog života ima primat nad pravima koja ulaze u domen pozitivne slobode (npr. socijalna ili kulturna prava). Međutim, recentno iskustvo zapadnih demokratija ukazuje da je bez pozitivne slobode nemoguće misliti osnovne pretpostavke liberalne države.

b. Konsenzualna vs. agonistička koncepcija političkog

Suština političkog nije ni u stalnom konfliktu, kako tvrde agonističke teorije demokratije, niti u petrifikovanom konsenzusu, već u njihovoj dijalektici. Kao što agonističke teorije na momente obesmišljavaju cilj politike tako konsenzualistički pristupi odražavaju naivno shvatanje političkih procesa. Uloga ustava je, zapravo, da načini demarkaciju između „vječnih“ principa koji nijesu podložni demokratskoj deliberaciji i svih onih drugih koji su otvoreni za stalnu demokratsku kontestaciju, ostavljajući, dakle, mogućnost da se o minimumu principa ipak pronade saglasnost.

c. Liberalizam vs. republikanizam

Ustavni patriotizam kao normativni model razrješava Gordijev (tačnije: Kantov) čvor moderne političke filozofije i njenog normativnog klatna između liberalizma i republikanizma, prava i demokratije, prvijenstva pojedinca ili zajednice u stvaranju pravnog poretka. U prvom redu mislim na Habermasovu tezu koju je iznio u „Između činjenica i normi: doprinos diskurzivnoj teoriji prava i demokratije“ o kooiginalnosti suvereniteta i prava. Suverenost zajednice da odlučuje o pravima njenih članova, kao i prava tih članova koji tu zajednicu čine suverenom, nastaju istovremeno u hipotetičkom istorijskom i logičkom momentu.

„Ustavni patriotizam Jirgena Habermasa (Jurgen Habermas) predstavlja verovatno najbolji izdanak obnovljene tradicije građanskog republikanizma. Radi se o uticajnom pokušaju pomirenja principa liberalnog univerzalizma (racionalno-legalnih procedura) i komunitarnog partikularizma (horizonta etičkog samorazumevanja zajednice).“¹² Ove dvije perspektive su u sru savremene teorije građanstva, jedna insistira na formi, druga na sadržaju.¹³

¹² Beljinac, *ibid.* p. 288.

¹³ Mateo Đani razlikuje dvije normativne interpretacije građanstva: kao građanstva pravila (procedure) i građanstva sadržaja (vrijednosti), dok Ilija Vujačić navodi formalnu i supstantivnu integraciju, tj. razliku između pravne i kulturalne

Suverenitet političke zajednice nastaje istovremeno kad i prava i slobode njenih podanika, u društvenom ugovoru, jedno drugom ne prethode, već su međusobno uslovljeni. Ako ustavom nastaje politička zajednica onda je prirodno da ona bude predmet patriotske odanosti.

d. Centripetalno vs. centrifugalno građanstvo

Sedamdesetih godina politička teorija bila zaokupljena pitanjem pravde (Rols *Teorija pravde*, 1971), posljednje decenije XX vijeka bavile su dominantno teorijama građanstva. Teorija pravde u liberalnom ključu bavila se prvenstveno pojedincem i njegovim mjestom u društvu, načinom na koji društveni aranžman gotovo atomizovanih pojedinaca garantuje njihove pojedinačne slobode i prava. Teorije građanstva pak pokušavaju da nađu principe koji čine vezivno tkivo zajednice, i čine zajednicu mogućom i poželjnom. U tom pogledu, ustavni patriotizam predstavlja svojevrsnu sintezu, ukazujući na važnost pomirenja centrifugalnih i centripetalnih sila unutar tkiva političke zajednice.

Ključni teorijski i, posredno, praktički doprinos je u normativnoj prioritizaciji predmeta patriotske privrženosti savremenih liberalno-demokratskih društava. „Glavni doprinos ovog koncepta polju političke teorije je u specifičnom obliku patriotizma, kao jednom racionalnom i/ili utilitarnom obliku patriotske privrženosti. Ustavni patriotizam kao oblik ustavnog identiteta akcentuje svojevrsnu tautologiju konstitucionalne teorije: u srcu ustavno-političkog samospoznavanja može biti jedino ustav, a ne vanustavne i predustavne kategorije.“¹⁴ Na ovaj način ustavni patriotizam rješava problem normativnog prvijenstva države, nacije i ustava, kao emanacija društveno-političkog zajedništva, dajući ustavu logičku i normativnu prednost u odnosu na druga dva predmeta patriotske lojalnosti.

Ustavni patriotizam kao empirijski model: primjer Crne Gore

Ustavni patriotizam je zamišljen kao lijek za nacionalnu raspolučenost i kompromitaciju politike etniciteta u poslijeratnoj Njemačkoj. Afirmacija ovog normativnog modela nastaje kao odgovor na praktički problem politike i ustavnih nedovršenosti ondašnje Zapadne

društvene integracije. v. Gianni, Matteo, “Taking Multiculturalism Seriously: Political claims of differentiated Citizenship”, *Citizenship After Liberalism*, Karen Slawner, Mark E. Denham (ur), New York, 1998. p. 39, i Vujačić, Ilija, “Value pluralism and multiculturalism”, in: Momir Đurović (ur.), *Proceedings, International Conference Values and 21st century society, Scientific Meetings, CANU, Podgorica, 2010*, p. 201.

¹⁴ Predrag Zenović, „U njega smo svi zakleti: dileme ustavnog patriotizma“, *Matica*, br. 73, proljeće 2018, str. 7–30.

Njemačke. U ovoj činjenici, vjerujem, leži dio ubjedljivosti argumenta zastupnika ustavnog patriotizma. Ukazujući na učinkovitost ustavnog patriotizma u specifičnom empirijskom kontekstu, kakav je njemački toga doba, zagovornici ovog koncepta odgovaraju na problem upitne praktičke primjenljivosti ustavnog patriotizma.¹⁵

Živa politička praksa poslijeratne Njemačke bila je, jednako, okidač za ideju o kojoj debatujemo. Činjenica je da politička praksa post-referendumske Crne Gore, kao još uvijek podijeljenog društva i nekonsolidovane demokratije, iziskuje nove ideje. U tom kontekstu, ideja ustavnog patriotizma čini se posebno značajna za teorijske ali i praktičke društvene eksperimente.

Šternbergerova poruka je jednostavna: u momentu državne razjedinjenosti i poraza njemačke nacionalne ideje, ustav je tačka okupljanja političke zajednice. U zaključivanju bi se moglo otići dalje: ustavni patriotizam je lijek za tkivo političke zajednice koja, kao svaka ljudska zajednica, traži vezivno tkivo, simboličku i semantičku cjelinu. Paralele u društvenim naukama su često nemoguće, nekad i opasne, ali njemačko iskustvo je paradigmatično za balkanska društva, jer ono, kako objašnjava Plesner, nastaje u ruhu zakašnjele nacije.¹⁶ Šternbergerova koncepcija, međutim, ne odustaje od nacije i države, naprotiv, ona traga za održivom koncepcijom jednog društva koje čine ljudi različitih svjetonazora i koja je bila osnova za njihovo potonje nacionalno i državno ujedinjenje i istovremeno brana od poraznih i destruktivnih desnih skretanja.

Nacionalne države, podsjetimo se, fundiraju se na dvijema velikim evropskim tradicijama, iz kojih posljedično proističu i dva koncepta nacije, iz njemačkog romantizma i njegovog naglaska na ukorijenjenosti u kulturi, etnicitetu, povijesti i francuskog prosvjetiteljstva koji je naglašavao univerzalni jezik prava usavršivost čovjeka i utopijske političke projekte. Ovaj prosvjetiteljski model integracije nacionalnih država kao svoj ključni element ima ono što Diter Grim naziva *normativnim ustavom*, koji prije 18. vijeka i građanskih revolucija ne postoji. Ipak, ove dvije tradicije, romantizma i prosvjetiteljstva, i danas se ukrštaju i ti amalgami daju pečat ustavnom identitetu savremenih nacionalnih država. Legitimacijska kriza koja u savremenim pluralnim društvima proističe iz ove istorijski fundirane dihotomije evro-atlantske ustavnosti, predstavlja jedno od temeljnih pitanja savremene političke teorije.

Razlika između etničkog i političkog modela nacije ovdje postaje posebno važna. Prva koncepcija nacije zagovara ideju *istosti* i jednakosti, druga potencira značaj *razlike*. Ova druga dimenzija nacionalnog

¹⁵ Rodno mjesto i vrijeme ustavnog patriotizma uzima se kao ograničavajući faktor za primjenu ovog koncepta u drugim istorijsko-društvenim kontekstima. U ovom radu predočava se da je moguće ukazivati na sličnosti determinanti ovog prostora i vremena sa nekim drugim, ali i da sam teorijski koncept ima svoj autonorni normativni značaj.

¹⁶ Helmut Plesner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, 1997.

pitanja postoji danas u svim društvima, motivisana drugom, trećom generacijom starih i bujicama današnjih imigranata. Ustavnom patriotizmu, uvjeren sam, ostavlja prostor za naizgled nepomirljive verzije onog *We, the people*, za kojim savremena Crna Gora uporno traga. Ustavi, za razliku od etničkih nacionalizama, čuvaju našu jednakost pred zakonom (*isonomia*), ali i naše pravo na kulturnu, nacionalnu, vjersku ili bilo koju drugu različitost, pa je logično da će u pluralnim društvima ustavi biti legitimniji i uvjerljiviji predmet patriotiske odanosti.

Državni identitet je pak usko vezan za ustavni identitet. Pokušaj da se nacionalni identitet izjednači sa državnim oslabiće mogućnost društvene integracije i naići na otpor nacionalnih manjina. Ono za šta se zalaže profesor Perović otjelotvoreno je u iskustvu nama susjednih država. Nacionalni liberalizam, koji se nerijetko graniči sa nacionalnim konstitucionalizmom (Hajden)¹⁷, evidentan je u srpskom i hrvatskom ustavnom identitetu. Držim da je i za ova društva, sa značajnom većinom jedne nacije, ustavni patriotizam normativno i praktički najvaljanije rješenje.

U specifičnom kontekstu Crne Gore, gdje nema nacije sa apsolutnom većinom, a Crnogorci su relativno većinski narod, ustavni patriotizam upravo i posebno za njih razborit je model društvene integracije i garant demokratske, pravne i bezbjednosne konsolidacije njihove matične države, ali i brana od multikulturalne feudalizacije kakva se desila Bosni i Hercegovini i Makedoniji.

Umjesto partikularnih koncepcija dobra koje većina modernih ustava sadrži i koji favorizuju određenu kulturnu, etničku ili religijsku grupu, ustavni patriotizam traga za ujedinjujućom snagom pravnih pravila. Pluralizmu identiteta pretpostavlja ujedinjujući politički identitet (Švajcarskom ili Evropskom unijom).¹⁸ Posmatrajući regionalnu konstelaciju političkih sistema, uočavaju se dvije strategije političke integracije. Multikulturalizam, o čemu iskustvo Bosne i Hercegovine odlično svjedoči, pokazuje slabu integrativnu snagu i vodi nefunkcionalnoj državi, dok su ustavni nacionalizmi, kako ih naziva Hajden, u slučaju Hrvatske i Srbije¹⁹, predmet stalne kontestacije kako civilnog društva tako i manjinskih naroda, ali i institucija

¹⁷ Hayden, Robert M. "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Review* 51, no. 4, 654–73, 1992.

¹⁸ Ovo, svakako, ne može da važi u društvima u kojima postoji radikalna jaz između poimanja prava među njegovim zajednicama. U zajednicama u kojima postoje nepomirljive pravne tradicije, poimanja prava i nosilaca prava (individualna ili kolektivna), ustavni patriotizam ima ograničenu primjenu.

¹⁹ Ustavni patriotizam, ukazuju autori, bio bi normativno najbolja formula i za društva sa dominantnom nacionalnom zajednicom, kao što je slučaj sa Srbijom. „Sve ovo upućuje na onu vrstu političke formule (ustavni patriotizam) koja bi omogućila političkom društvu u Srbiji da temelje kolektivnog identiteta potraži s onu stranu države nacije i omogućiti rekonstrukciju trajnih zajedničkih identiteta i lojalnosti u sferi koju proizvodi sam ustav.“ v. Podunavac Milan, „Izgradnja moderne države. Balkanska perspektiva. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2007. str. 96.

regionalnog i međunarodnog sistema ljudskih prava. Uzimajući u obzir da je crnogorsko društvo multikulturalno i da nema nacije s apsolutnom većinom, ovakav konstitucionalni izbor se čini razboritim i prihvatljivim.

Uspješnost projekta ustavnog patriotizma u konkretnom, posebno pluralnom društvenom okviru, zavisice od formalnih i materijalnih karakteristika ustava²⁰. Pod formalnim karakteristika ustava ovdje podrazumijevam način na koji je ustav donijet, učešće predstavnika manjina u njegovom donošenju, nevladinog sektora i drugih društvenih aktera u procesu deliberacije. Pod materijalnim karakteristikama ovdje imam na umu stepen do kojeg ustav reflektuje sociološku stvarnost društva u kojem se donosi i normira polja neophodna za osnovnu društvenu reprodukciju.

Ustav mora da crpi moć iz političkog tijela koje je „iza ustava“, i nastaje iz njegove ustavotvorne, pravom neograničene, slobodne i suverene vlasti. Gdje je *pouvoir constituant* u slučaju crnogorskog ustava? Po slovu ustava, građanin je nosilac suverenosti, najviše moći jedne političke zajednice. No da li su građani kao činioци jednog političkog tijela zaista nosioci suvereniteta?

Političko tijelo Crne Gore je polarizovano, sa tačkama podjele ufilcovanim duboko u tkivo istorijskog i svakodnevnog političkog samorazumijevanja njenih građana. Referendumski podijeljena gledišta na budućnost zajednice preslikala su se na usvajanje samog Ustava. Šansa da se demokratski izborna redefinicija političke zajednice i poretka predoči u novi društveni konsenzus, poput italijanskog velikog ustavnog kompromisa iz 1947. je izgubljena, a referendumski jaz i dalje zjapi u političkom tijelu Crne Gore.

Najveći izgledi da jedna zajednica usvoji principe ustavnog patriotizma su onda kada ustav stvara političku zajednicu, kada ona u njemu prepoznaje svoju pravnu moć, a ustav kroz nju crpi politički legitimitet. Upravo se po tome, smatra Rozenfeld, razlikuju američki Ustav od francuskog, jer dok prvi stvara naciju, drugi je od (građanske) nacije stvoren.²¹

²⁰ Ustav, kao svaki pravni akt, ima svoj materijalni i formalni aspekt. U materijalnom smislu, ustav je skup pravnih normi kojima se uređuje organizacija države, način uređenja i ograničenja državne vlasti, te osnovna prava i slobode. U formalnom smislu, ustav se definiše kao najviši pisani normativno pravni akt, donijet po posebnoj pravnoj proceduri, sa kojim moraju biti usklađeni ostali opšti pravni akti-zakoni i podzakonski opšti akti.

²¹ Gledajući komparativno istorijsko iskustvo Crne Gore i vremena donošenja američkog Ustava kojim se stvara političko tijelo ove zajednice, nalazimo prvi pisani akt Crne Gore sa zakonskom snagom. Stega, donijeta poslije bitke na Martinićima 1796. u svom širem značenju predstavlja zapravo ustav, jer *a.* određuje pripadnost plemena jednoj političkoj zajednici, *b.* njenu teritoriju i *c.* spoljnu suverenost, stvarajući tako političko tijelo koje će kasnije biti kadro da donese zakonik i nastavi da konstituiše vlast. Premda ovaj zakon predstavlja tek pokušaj uspostavljanja političke moći, a ne ograničenje vlasti i branik slobode, što je temelj konstitucionalizma, ovaj akt, bez sumnje, uspostavlja jedinstveno političko tijelo Crne Gore u datom istorijskom kontekstu.

Mjesto ustava u Crnoj Gori, uz dati istorijski i savremeni kontekst, ima posebno mjesto i važnost u konstituisanju građanske i patriot-ske lojalnosti. „Crnu Goru, u odnosu na druge suverene zajednice recentnog ustavno-pravnog utemeljenja kao suverene političke zajednice, pored navedenih izazova, karakteriše i jednovjekovna kontestacija državnosti, što patriotizmu, posebno ustavnom, daje gotovo vitalni heuristički značaj u konkretnim političkim prilikama.“²² Ustav se tako nameće kao tačka spajanja različitih koncepcija dobrog života ali i istorijski fundirane ideološke polarizacije građana Crne Gore.

Umjesto zaključka

Prema slavnoj američkoj anegdoti, ljudi koji su izlazili s Konvencije u Filadelfiji upitani su što tamo rade. Odgovor je bio: „Stvaramo mašinu koja će se kretati sama“. Upravo je u tome smisao ustava — stvaranje autonomnog izvora i regulatora političke moći koji garantuje da suverenitet građanina, što je konstanta ustavnog iskustva Crne Gore dvadesetog vijeka, ne derogiraju ni političke institucije izvršne vlasti, ni forme autoritarnog populizma, ni političke partije. Ustav treba da crpi legitimitet iz svog normativnog jezgra, a ne da bude indukovano predustavnim i vanustavnim kategorijama etniciteta, kulture ili religije.

Ne treba zaboraviti *materia-u constitutionis* — ustav u materijalnom, sadržinskom smislu, koji u krajnjem određuje naš odnos prema najvišem pravnom aktu. Da bi ustavni patriotizam mogao da bude održivi crnogorski ili ustavni izbor neke druge zemlje, sadržaj ustava mora biti poželjna ali jasna i ostvariva ustavna, politička i socio-ekonomska vizija društva. Ustav, u post-tranzicionom društvu, treba da odgovori ne samo na probleme priznanja, identitetske različitosti, nego i na probleme redistribucije²³, raspodjele društvenog dobra. I to ne kao težnja nekakvoj utopijskoj socijalnoj jednakosti, nego kao elementarni preduslov slobode. Ustav je povelja slobode²⁴, a sloboda i pravna jednakost su konstitutivni elementi pravde. Pravda je normativni temelj pravne države i ustava, posebno onog koji ple-dira da bude legitiman.

Odnos prema ustavu reflektovaće spremnost ustavotvoraca da normiraju vrijednosna polja priznanja i redistribucije tako da oni budu prihvatljivi za one u čije ime se taj ustav donosi. Normativna slika boljeg društva, koja ostavlja prostor za ideološke razlike u javnoj sferi,

²² Zenović, „U njega smo svi zakleti...“, *ibid*, str. 9.

²³ Savremene debate normativne političke teorije svodive su na zajednički imenitelj raspodjele ili priznanja u zavisnosti od toga na koji način razumiju suštinu poretka nepravde savremenog svijeta. Pogledati više u: Fraser, Nancy, Honneth Axel, *Redistribution or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange*, London: Verso, 2003.

²⁴ v. Dimitrijević, Nenad, „Ustav kao akt pozitiviranja društvenog ugovora“ (*Constitution as an act of positivation of social contract*) *Habitus*, 1999.

partikularne koncepcije dobrog života i materijalne pretpostavke kojima se te koncepcije minimalno obezbjeđuju, svrha (*telos*) je svake postsocijalističke političke pluralne zajednice. Ustavi koji u cjelosti ili djelimično tu sliku narušavaju i ne uvjeravaju one u čije ime se donose da je ono čemu teže istinski poželjno, nijesu ustavi na kojima se može temeljiti koncepcija ustavnog patriotizma. U takvim okolnostima ustavi se obično percipiraju kao izraz nadmoći dominantne društvene grupe, nacionalne, rasne ili klasno, a ne kao društveni pakt koji treba da garantuje svima uslove za ličnu i kolektivnu emancipaciju.

Posebnu vrijednost koncepcija ustavnog patriotizma može imati u pluralnim, post-konfliktnim društvima kakvo je crnogorsko. Ideološki, konfesionalno i nacionalno polarizovana društva imaju potrebu za integrativnim društvenim praksama i procesima. Uloga institucija, procedura i pravila oko kojih se odvija društveni život tu je presudna.

Garancija manjinskih prava. Ustav treba da predstavlja zagarantovani minimum prava od kojih nije moguće odstupiti. Ako je ustav najviši pravni akt i temeljna vrijednost političke zajednice onda od sloboda koje garantuje pojedincu i grupama nema odstupanja. Brana od nadmoći države ili grupa je upravo suština ustava i za pluralna društva njegov legitimitet je posebno važan.

Prednosti pravne izvjesnosti. Ustavni patriotizam omogućuje pacifikaciju zajednice koja zna da je ustavni poredak garant izvjesnosti u pogledu ostvarivanja svojih prava i obaveza. Takvo stanje predvidivosti razvija odnos povjerenja među pojedincima i zajednicama i bolja je pretpostavka za društveni prosperitet i mir.

Okvir za rješavanje konflikata. Konačno, prihvaćeni ustavi, koji čuvaju interese i većinskog i manjinskih naroda, predstavljaju utvrđene principe i kriterijume koji u jednom ustavno-zakonskom poretku postoje i koji mogu da služe u konfliktnim situacijama. Nedostatak jasnog normativnog okvira u kojem se mogu rješavati sporovi, odlična je podloga za nastanak sukoba i nestabilnosti, a postojanje istih, u vidu ustavom utvrđenih prava, najbolja su preventiva.

Mogućnost jednog koncepta da doprinese razvoju dobrih praksi zajedničkog života zavisi i od istorijskog konteksta prostora na kojem se taj život odvija. U balkanskim okvirima, iskustvo rata, tranzicije i autoritarnih režima kao simbola neporetka, stavlja ustavno definisanje i legitimaciju osnovnih pravnih i političkih principa i načela kao neprikosnoveni i prvi cilj društvene i političke emancipacije ovih društava.

U takvom kontekstu čini se da je ustavni patriotizam normativno najbolja formula društvene integracije i legitimacije, ali i svojevrsni ideal građanstva koji ispred etniciteta, državnosti ili nekih pretpolitičkih oblika zajedništva, stavlja ideju prava i sloboda, pravila zagarantovanih međusobnim priznanjem važećih pravnih normi. Principi proceduralizma i za njega neophodne deliberativne legitimacije osnovnih pravila zajedničkog života, koji su u temelju ideje ustava, nedvosmisleno preporučuju ustavni patriotizam za model građanske integracije u kontekstu ideološki polarizovanih i multikulturnih društava.

Bibliografija

- Abizadeh, Arash, "Liberal-nationalist vs. postnational social integration", *Nations and Nationalism*, 10 (3), 2004.
- Abizadeh, Arash. "Does Liberal Democracy Presuppose a Cultural Nation? Four Arguments." *The American Political Science Review*, vol. 96, no. 3, 2002, pp. 495–509.
- Beljinac, Nikola, „Da li je ustavni patriotizam moguć u multikulturalnim društvima“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2011, vol. 5, br. 6.
- Canovan Margaret, "Patriotism is Not Enough", *British Journal Of Political Science*, 2000, 413–432.
- Dimitrijević, Nenad, „Ustav kao akt pozitiviranja društvenog ugovora“ (Constitution as an act of positivization of social contract) *Habitus*, 1999.
- Dimitrijević, Nenad, "Ethnonationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative", *Studies in East European Thought*, 54/2002.
- Dimitrijević, Nenad, *Ustavna država shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.
- Fraser, Nancy, Honneth Axel, *Redistribution or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange*, London: Verso, 2003.
- Habermas, Jürgen, "Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State", in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*, Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998.
- Hayward, Clarisa Rile, "Constitutional Patriotism and Its Others", Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Chicago, IL, September, 2004.
- Laborde, Cecil, "From Constitutional to Civic Patriotism", *British Journal of Political Science* Vol. 32, No. 4, pp. 591–612.
- Müller, Werner Jan, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010.
- Parekh, Bhikhu, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Macmillan Press, London, 2000.
- Podunavac, Milan, „Rekonstitucija moderne države i nacije“, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, br. 19, CANU, 2008, p. 143.
- Podunavac Milan, „Izgradnja moderne države. Balkanska perspektiva.“ *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2007.
- Schmid, Lucas, "On Constitutional Patriotism and Its Critics", *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*, Vol 34, 2017.
- Vujačić, Ilija, „Politika identiteta, multikulturalizam i manjinska prava“, u: *Međunarodne studije*, Zagreb, god. 10, br. 3–4/2010.
- Vujačić, Ilija, „Oblici građanstva i multikulturalizam“, u: V. Stanović (ur.) *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji: zbornik radova sa naučnog skupa SANU*, Beograd, 2008. 117–133.
- Vujačić, Ilija, "Value pluralism and multiculturalism" in: Momir Đurović (ur), *Proceedings*, International Conference Values and 21st century society, Scientific Meetings, CANU, Podgorica, 2010, pp. 195–205.
- Zenović, Predrag, *Constitutional patriotism as a form of citizenship for the European Union — recognizing minorities* (A dissertation submitted to the Department of Political Science, LUISS Guido Carli University; and the Faculty of social sciences, Department of Political Science, Université de Geneve for the degree of Doctor of Philosophy), 2016–2017.
- Zenović, Predrag, „O ustavnom identitetu Crne Gore“, *Matica*, broj 70, ljeto 2017, str. 7–33.
- Zenović, Predrag, „U njega smo svi zakleti“: dileme ustavnog patriotizma, *Matica*, br. 73, proljeće 2018, str. 7–30.

CONSTITUTIONAL PATRIOTISM —
BETWEEN IDEALS AND REALITY

This paper examines normative and practical components of constitutional patriotism as a model of citizenship (civil political identification), with a particular focus on socio-political context of Montenegro. The first part marks the theoretical importance of differentiation between normative and empirical in both legal and political theory and the importance of this duality for the concept of constitutional patriotism. It is followed by theoretical elaboration of the concept, its contextualization within broader field of political theory, with cross-section of the historical development of the notion of constitutional patriotism and critical disputes of this concept. In the part that considers this concept within given historical, political and social context, contemporary Montenegro and its constitutional and political identity are particularly examined. In the same section, the practical reasons for adoption of constitutional patriotism as a constitutional and political form of societal integration for multicultural, plurinational and ideologically polarized Montenegrin society.

Key words: constitutional patriotism, Montenegro, constitutional identity, nation state, multiculturalism